09. Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış mensur bir tıp metni: *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*

Mehtap ALPER[1]

APA: Alper, M. (2023). Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış mensur bir tıp metni: *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), 113-125. DOI: 10.29000/rumelide.1283457

Öz

Bu çalışmada Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan ve mensur olarak yazılan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* eserin tanıtılması amaçlanmıştır. Bu yazma eser, 43 Va 1514 numarasıyla kayıtlıdır. Nesih hattıyla kaleme alınan yazmada her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Eser, birkaç sayfa dışında genellikle okunaklı ve düzenli bir hatla hareke kullanılarak yazılmıştır. Yazmanın bazı sayfalarında vakıf kayıtları bulunmaktadır. Yazmada yer alan bu kayıtlardan eserin Hz. Mevlana'nın soyundan gelen Fatıma Hanım'a ait kitaplardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eser, Kütahya Ergûniyye Mevlevîhânesi 'ne ait kitaplardan biridir. Eserdeki tıp bilgileri, başta İbn-i Baytar olmak üzere İbn-i Sinâ, Râzi gibi İslam tıbbının tanınmış bilginlerinden yapılan alıntılara dayanmaktadır. Ayrıca Osmanlı döneminde yaşamış ünlü hekimlerden yapılan birkaç alıntı da yapılmıştır. Osmanlı döneminde yazıldığı anlaşılan eser, dil açısından Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan mensur tıp eserlerinden biri görünümündedir. Eserde pek çok hastalığın tedavi yöntemlerinden bahsedilmektedir. Eserde konu edilen hastalıkların tedavileri için özellikle bitkilerden, hayvanlardan ve çeşitli unsurlardan yararlanılmıştır. Eserde çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen manevi şifa yollarından da bahsedilmektedir. Yazmada eserin adına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüphane kayıtlarında verilen *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat adı verilmiştir*. Eserin eski tıp anlayışında görülen müfredat türü kitapların kısaltılarak hazırlanmış olduğunu söylemek mümkündür. Klasik İslam tıbbının örneklerinden biri olan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat,* Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan mensur tıp kitaplarından biri olan bu eser, Türkçenin tıp bilim dalında kullanımı açısından da değerlendirilebilecek bir eserdir.

Anahtar kelimeler: Klasik Osmanlı Tıbbı, Eski Oğuz Türkçesi, *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*.

A prose medical text written in Old Oghuz Turkish: *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*

Abstract

In this study, it is aimed to introduce the medical work called *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*, which is in the collection of Kütahya Vahit Paşa Provincial Public Library. The writing date of the work, which is registered with the number 43 Va 1514, is 1524. From these records in the manuscript, the work of Hz. It is understood that it is one of the books belonging to Fatima Hanım, a descendant of Mevlana. Therefore, the work is one of the books belonging to the Kütahya Erguniyye Mevlevi Lodge. The medical information in the work is based on quotations from well-known scholars of Islamic medicine such as İbn-i Baytar, İbn-i Sinâ and Razi. In addition, a few quotations from famous physicians who lived in the Ottoman period were also made. The work, which is understood to have been written in the Ottoman period, seems to be one of the prose medical works written in Old Oghuz Turkish in

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi (Sivas, Türkiye), alper.mehtap@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3024-5378 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 01.02.2023 kabul tarihi: 20.04.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1283457]

terms of language. In the work, the treatment methods of many diseases are mentioned. Especially plants, animals and various elements were used for the treatment of the diseases mentioned in the work. In the work, spiritual healing ways that are thought to be good for various diseases are also mentioned. There is no information about the name of the work in the manuscript. It was called the *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* given in the library records. It is possible to say that the work was prepared by shortening the curriculum type books seen in the old understanding of medicine. This work, which is one of the prose medical books written in *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* Old Oghuz Turkish, one of the examples of classical Islamic medicine, can also be evaluated in terms of the use of Turkish in the field of medicine.

Keywords: Classical Ottoman Medicine, Old Oghuz Turkish, *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*

Giriş

Osmanlı tıbbı, İslam hekimliği çerçevesinde değerlendirilmekle birlikte Türklerde İslamiyet'ten önce de bir hekimlik uygulaması geleneği olduğu bilinmektedir (Kazancıgil, 2007:66). Çeşitli drogları kullandıkları bilinen Göktürklerin temizlik, beslenme ve iklime uygun giyinme gibi sağlıkla ilgili konulara da önem verdikleri anlaşılmaktadır (Erdemir, 2018:93-95). Uygur tıbbına ait bilgilerin metinlerle takip edilebilir olması bu konuda daha geniş bilgiler sunmaktadır (Batmaz, 2013:32-38). Türk tıbbının Göktürk ve Uygurlardan çok daha öncelere dayandığına dair birtakım bilgiler de bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Türk tıbbı, Asya Hun Devleti dönemine dek dayanmaktadır (Bakır, 2018:51). *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki tıpla ilgili kelimeler, İslamî dönemde Uygurlardan itibaren Orta Asya Türk tıbbının geçmişe göre oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir (Bayat, 2010:247). Gerek *Divânü Lügâti't-Türk*'te, gerekse *Kutadgu Bilig*'de, sağlık konusuna ilişkin olarak, hastalık, ilaç, hekimlik ve sağaltım gibi alanlara ilişkin terimler yer almaktadır. Türkçenin daha sonraki dönemlerinde yaygınlaşan ve özellikle XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yazılmış Türkçe tıp metinlerinde görülen Arapça ve Farsça kökenli kimi terimlerin *Kutadgu Bilig*'de yer alması (Önler, 2006:1-13) Karahanlı dönemindeki tıp anlayışında da İslami tıp geleneğinin etkilerine işaret etmektedir.

Anadolu'daki Türk tıp geleneğinin oluşmasında İslam tıbbı geleneğinin devamı niteliğindeki Selçuklu tıbbının ve çevirilerin önemli etkisi olmuştur (Doğan, 2010:316-365). Bu dönemde sağlık kurumları ve bu kurumlarda verilen eğitimle tıp alanında önemli gelişmeler görülmüştür (Kayhan, 2011:156-157). Kitapları okutulan hekimler konusunda Semerkantlı Türk hekimi olan Nizâmî-i Arûzî *Çahar Makale*'sinde bilgi verilmiştir (Şehsuvaroğlu,1970:181). Hekimlik ve tıp kültürünün temel noktasını oluşturan "sıhhatin korunması ve iade edilmesi" ilkesi, İslâm tıbbında olduğu gibi Selçuklu Türkleri için de esaslı bir ilkeydi (Yaka, 2022:56).

İslam dünyasında geçerli olan klasik tıp anlayışının Beylikler döneminde de çoğunlukla devam ettiği görülmektedir (Kahya, 2004:75). Konuşma dilinin yazı diline aktarılması şeklinde kurulan bu dönem, Eski Türkçeden gelen eski biçimlerle, Oğuzca şekiller kaynaştırılarak yeni bir bilim ve edebiyat dili niteliği taşıması açısından önem taşımaktadır (Özkan, 2013:328). Dolayısıyla bu döneme ait Türkçe tıp kitaplarının bu nitelikleriyle de son derece önem taşıdığını söylemek mümkündür.

Anadolu tıbbının ilk örneği olduğu düşünülen *Tuhfe-i Mubārizi* adlı tıp kitabı, Beylikler dönemine ait olabilecek eserlerden biri olarak görülmektedir (Erdağı, 2001: 48-51). İbn-i Sina'nın *Kanun* kitabından seçmeler yapılan bu eserde Hekim Bereket'in deneyimlerine de yer verilmiştir (Erdağı, 2013:15).İshak

Bin Murad'ın *Edviye-i Müfrede*'si ile Ali Çelebi bin Şerif'in *Yadigar* adlı eserleri 14. yüzyılda[2] yazıldığı bilinen önemli tıp kitaplarındandır (Önler, 1990:1-2). Aydınoğlu Umur Bey adına yazılan *İbn-i Baytar Tercümesi* (1390) Beylikler döneminin önemli eserlerindendir. Başlıca eserlerini Aydınoğlu İsa Bey döneminde veren Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifâ* adlı tıp kitabı, bu dönemde ele alınabilecek önemli eserlerdendir (Önler, 1990:1).

XV. yüzyılda İstanbul'un fethedilmesinden sonra Osmanlı tıbbında görülen önemli gelişmelerin yanında bu dönemde yazılan eserlerin sade bir dille yazılmış olmaları da dikkat çekmektedir. Buna karşın Arapça bilgisine sahip hekimler ise eserlerini Arapça yazmışlardır (Ünver,1983:13).**16. yüzyılda Hekim Nidaî'nin 1566'da Sultan II. Selim'e sunduğu *Menafiü'n-Nas*'ı arı bir Türkçeyle yazılan eserlerden biridir** (Özçelik,1990:9).16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan tıp kitaplarının çoğunda Arapça ve Farsça tamlamaların arttığı görülmüştür (Sarı, 2000: 37).

Osmanlı tıbbı üzerinde Batının etkilerinin görülmeye başladığı yüzyıl, 17.yüzyıl olarak bilinse de İbn Sînâ'nın *el-Ḳânûn Fi'ṭ-Ṭıb*, Ebü'l-Kâsım Ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taṣrîf*, İbnü'l-Baytâr'ın *El-Câmiʿ Li-Müfredâti'l-Edviye Ve'l-Aġẕiye* 'si gibi tıp kitapları bu dönemde okutulan kitaplardandır. Ayrıca yine bu türdeki eserlerden alıntılar ve çeviriler de yapılmıştır (Sarı, 2012:101).Hekimbaşı Emir Çelebi'nin uzmanlık eseri olan *En-Muzecü't-tıbb*, 17. yüzyılda klasik tıp anlayışını temsil eden eserlerden biridir (Atlı, 2021:99-107). Batı dillerinden çeviriler yapan Osmanlı hekimlerinden Ali Münşi'nin 18. yüzyılda *Terceme-i Kitâb-ı Ebûbekir Râzî* adlı çevirisi ise Batı tıbbı yanında eski tıp anlayışına uygun eserlerin verilmeye devam ettiğini gösteren bir çalışmadır (Kaya, 2016:235-237). 1893 yılında, II. Bayezid dönemine ait Arapça bir veba kitabının Türkçeye çevrilmiş olması ise eski tıbbın etkisinin 19. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğinin göstergelerinden biridir. 19. yüzyılın sonlarında bile az da olsa yine klasik anlayışı yansıtan çeviriler yapıldığı bilinmektedir (Sarı, 2021: 213-216).

14. ve 16. yüzyıllar arasında yazılan hem Türk tıp tarihi hem de Türk tıp bilimine katkı sağlayabilecek klasik içerikli tıp eserlerinin en önemli özelliklerinden biri, anlaşılır bir dille ve yalın bir üslupla yazılmış olmalarıdır. Bu eserlerin Türkçe yazılmalarının çeşitli sebepleri bulunmakla birlikte halkın anlayabilmesi ve halkın tıp bilimiyle ilgili bilgilere ulaşabilmesinin kolaylaştırılması, temel nedenlerden biri olarak görünmektedir (Kaya, 2008:18-19). 14.yüzyılda Farsçadan Türkçeye çevrilen *Tabiatnâme*'de eserin Türkçe yazılma sebebini anlatan dizelerle bu durum şöyle somutlandırılabilir: "*Biz anı Türkį düzetdük uş tamām /tā ki fehm eyleye cümle ħās u ʿām .*" (Karasoy, 2009:24).Osmanlı hekimleri, Türkçenin dışında dil bilmeyen halkın bilinçlendirilmesi amacına yönelik olarak 17,18 ve 19.yüzyıllarda da Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme yoluyla veya teliflerle Türkçe yazmaya devam etmişlerdir (Sarı, 2000:38).

Hekîm Dendânî'nin 17. yüzyılda Arapçadan Türkçeye çevrilen ve 18. yüzyılda istinsah edilen *Terceme-i Muhtasar-ı Müfid Fî ʿİlmi't-Tıbb* 'ı, Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanılmadığı anlaşılır bir dille yazılan tıp eserlerindendir (Kanatlı, 2018:56).Buna karşın Abbâs Vesîm'in Batılılaşma yolundaki Türk tıbbının bir örneği olarak görülen ve Doğulu hekimlerden yapılan alıntılara da yer verilen 1748 tarihli *Düstūru'l-Vesīm Fī'ṭ-Ṭıbbi'l-Cedīd Ve'l-Ḳadīm*'inden seçilen şu cümleler yabancı kelimelerle ve tamlamalarla kurulmuş ağır bir dil kullanımını göstermesi açısından dikkat çekicidir: "*ve fevākih-i raṭbeyi ziyāde ekl eylemekden ve şürb-i mā-(y)ı kes̱īreden ve yoġurt ve leben ve baṣal ve s̱ūm gibi mubaḫḫarātdan olan nesneleri isti'māl eylemekden ḫāṣıl olur, E's-sebeb: Bu marażıŋ sebebi bir mādde-i ḥādde-i ekkāle-i rediyyedir ki ecfāna ve māḳ-ı ekbere ve aṣġara munṣab olup buraḳıyyeti sebebiyle cefn-i ekl ve kirpikleri*

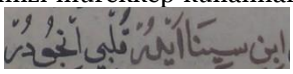
[2] Yadigar adlı eserin yazılış tarihi konusunda farklı bir görüş için bk. (Yelten, 1993:9).

ifnā ėder."(İmad, 2019:281:432). XVI. yüzyıl sonrasına ve özellikle de 18.yüzyıla ait tıp bilimiyle ilgili çalışmaların yeterli olmadığı düşünülmektedir (Kaya, 2016:233).

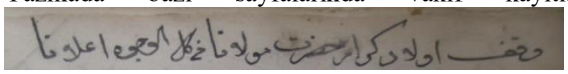
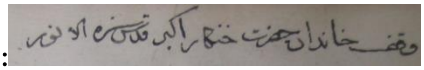
Şimdiye kadar elde edilebilen bilgilerden yola çıkıldığında 14. ve 15. yüzyılda anlaşılır bir dille yazma anlayışının özellikle 16. yüzyılda da sürdüğü görülmektedir. Bu yüzyıl ile 19.yüzyıl arasında yazılan ve tarihlendirilebilen tıp eserleriyle ilgili çalışmalar arttıkça bu eserlerin dil açısından taşıdığı niteliklerle ilgili yeterli bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

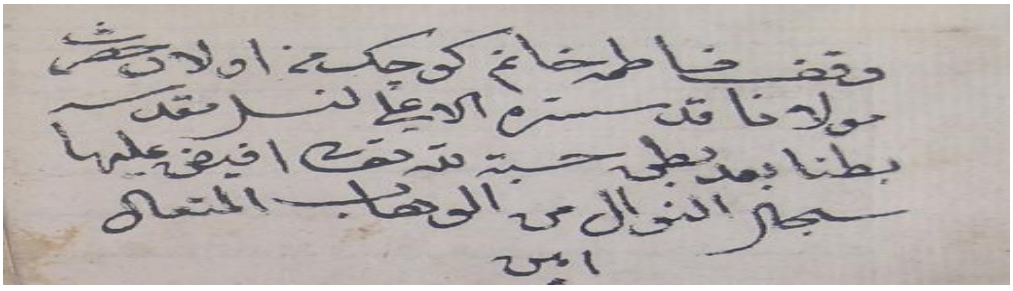
Bu çalışmada tanıtımı yapılan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* adlı Türkçe tıp kitabı, hem içerik açısından hem de anlaşılabilir niteliğiyle Klasik Osmanlı dönemini yansıtan bir eserdir. Eser, daha çok klasik İslam tıbbının önemli bilginlerinden yapılan alıntılara dayanılarak oluşturulmuştur. Yazmanın bazı sayfalarında bulunan vakıf kayıtları, bu mensur tıp kitabının Kütahya Erguniyye Mevlevîhânesi'ne ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir.

1. Eserin nüsha özellikleri

Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 43 Va 1514 numarasıyla kayıtlı olan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* adlı yazma, 154 yapraktan oluşmaktadır. Yazmanın 154a sayfasında 14 satır diğer sayfalarda ise 15 satır bulunmaktadır. Ciltsiz olan yazmanın ölçüsü 105 x170 150x 215 'tir. Nesih yazı türüyle kaleme alınmıştır. 154 yapraktan oluşan yazmanın her satırında 15 satır vardır. Yazmada bahsedilen bitki, hayvan veya maddelerle, hekim adları, bölümler ve özellikle belirtilmek istenilen ifadeler kırmızı mürekkep kullanılarak yazılmıştır: *milḥ-i hindī yilleri giderür ve eger* 90a/4, *ibn-i sīnā eydür ḳalbi incidür* 152b/13.

Çeşitli kaynaklardan aktarılan bilgilere dayanılarak oluşturulan eserde yazar veya istinsah bilgisine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yazmada eserin adına da rastlanılamamıştır. Eserin adı, kütüphane kayıtlarında *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* olarak geçmektedir.

Yazmada bazı sayfalarında vakıf kayıtları yer almaktadır. Bunlardan ikisi şöyledir: *vaḳf-ı evlād-ı kirām ḥażret-i mevlānā fī külli'l-vücūh i'lāne'n* (47b). : *vaḳf-ı hānedānı ḥażret-i hünkār- ekber ḳudduse ʿale'nūr* (136a)

"vaḳf-ı fātıma ḫanım küçek min evlād-ı ḥażret-i mevlānā kuddise sirruhu'l-ʿalā li neslin muḳaddese batnen baʿde baṭnin ḥasbeten lillāhi teʿāla üfidā ʿaleyhā sicālü'n nevāl mine'l vehhābi'l-müteal āmīn." (154b).

Yazmanın 154b'deki son sayfasındaki kayıt, eserin Mevlana ailesinden gelen Fatıma Hanım'a ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir. Fatıma Hanım, Hz. Mevlana'nın soyundan gelmektedir. Yazmanın özelliklerinin verilebilmesi için yapılan araştırmalarda Mevlana ailesinde "Fatıma" adını taşıyan birçok kadın olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Mevlana'nın ablasının ve Sultan Veled'in eşinin adları Fatıma'dır (Özköse, 2007: 64). Daha sonraki dönemlerde de ailede aynı adı taşıyan kadınların bulunduğu görülmektedir. Hz. Mevlana ailesinden Kamile Hanım'ın kızı Hacı Fatıma Hanım'ın geniş bir kütüphane sâhibi olduğu Kütahya Ergûniyye Mevlevîhânesi'ne bağışlamış olduğu kitaplarda yer alan kayıtlardan bilinmektedir (Saylan, 2017: 95). Yazmanın Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlı olması ve yazma içerisinde ifadeler, eserin Kamile Hanım'ın kızı Fatıma Hanım'a ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir. Hacı Fatıma Hanım'ın doğum tarihiyle ilgili belirsizlikler bulunmakla birlikte 1623 'te doğduğu düşünülmektedir (Saylan, 2017:95).

2. Eserin içeriği

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, Besmele, Allah'a hamd ü sena ve Hz. Muhammed'e salavatla başlar : "bismi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm ḥamd ü sipās ve şükür bī-ḳıyās ol ḫālıḳ-ı cīn ü enās yüce Tengriye kim bu mevcūdatı ʿademden vücūda getirdi ve medḥ-i bī- ġāyet ve ṣalavāt-ı fī nihāyet Muḥammed-i Muṣṭafā ḥażretine olsun kim ümmetinden ẓulumātı götürdi ḫayrü'n-nās min nefü'n-nāsdur diledüm-kim ṭıbb ʿilminden bir muḫtaṣar kitāb taṣnīf idem ṣıḥḥat-ı ḥıfẓ eylemek ṭarīḳasın ve şol marażlar kim çoḳ vaḳıʿ olur anuñ sebeblerin ve ʿilācların ẕikr idelim ve ḳaçan-kim bir bir yerde ḥaḳīm-i ḥāzıḳ bulunmasa bu muḫtaṣar ile ʿamel eyleyeler Ḥaḳ Teʿālā ṣıḥḥat ebedī rūzī ḳıla in-şā'allāh" (1b/1-8). Eserdeki bu giriş ile Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifâ'sındaki giriş kısmı arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır (Önler, 1990:347):"ḥamd ü sipās ve şükür bī-ḳıyās ol ḫālıḳ-ı cīn ü enās yüce taňrıya kim bu mevcūdatı ʿademden vücūda getirdi ve medḥ-i bī- ġāyet ve ṣalavāt-ı fī nihāyet Muḥammed-i Muṣṭafā ḥażretine olsun kim ümmetinden żalelet ẓulumātın götürdi ve çün bildim ki… dur diledüm kim ṭıbb ʿilminden bir muḫtaṣar kitāb taṣnīf idem ḥıfẓ-ı ṣıḥḥat eylemek ṭarīḳasın ve şol marażlar kim çoḳ vaḳīʿ olur sebeblerin ve ʿilācların beyān eyleyem ḳaçan-ki bir bir yerde üstāẕ ḥekīm bulunmasa bu muḫtaṣar ile ʿamel ederler Ḥaḳ Teʿālā ṣıḥḥat ebedī rūzī ḳıla in-şā'allāhu teʿālā ve bu kitāba müntehāb-ı şifā ad vèrdüm … (Önler, 1990:10).

Eserin genel yapısı, genellikle "*müfredātdur ġayrı kitāblardan…*","menāfiʿ" veya hangi hastalığa iyi geldiği anlatılacak olan bitkiler, hayvanlar ya da çeşitli unsurların adlarının doğrudan verilmesi şeklindedir.Bunlardan birkaçı söyledir: "***menāfiʿ*** *taġ üzümi mevizec dirler dögüp zeyt yaġına ḳatup uyuza dürtseler nāfiʿ ola menāfiʿ aġu aġacı issidür ḳurudup dögüp yāsemin yaġına ḳatup endāmlara dürtseler gicigi gidere" (106b/1-3); "**maṣṭakī yaġın** maʿdeye yaḳu itseler müzmīn ishāl ve baġarsuḳdaġı çıbanı giderür." (* 69a/1-2) ; ***ḳablubaġanuñ ödün*** *bala ḳatsalar kim tütün görmedük ola ve ol baldan göze çekseler göze inen ṣudan emīn ola* ."(15-b/13-16a/2). Eserdeki "***müfredātdur ġayrı kitāblardan****-ki...*" girişleriyle başlayan kısımlarında verilenlerle Hacı Paşa'nın Müntehab*-ı Şifa* 'sı arasında benzerlikler bulunmaktadır:

müfredātdur ġayrı kitāblardan-ki anuñla muʿalece olunur boğaz ağrısına turunc ekşisi boğaz ağrısına ziyān ider (Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat,29a/12-14).

müfredātdur ġayrı kitāblardan-ki anuñla muʿalece olunur ve ol nesneler ki boğaza taʿalluḳdur menfaʿat cihetinden ve **mazarrat** cihetinden turunc ekşisi boğaz ağrısına ziyān èder (Önler, 1990:78).

Metinde bitki adının doğrudan verildiği "māmīşā" veya "gelincik çiçeği" tıp eserlerinde aynı bitkilerin benzer amaçlarla kullanımını göstermektedir:

"gelincük çiçeginüŋ dibin ḳaynadup ṣuyın göze dürtseler göz ḳarañuluġın gidere ."(Önler, 1990:56).

māmīşā bir dürlü **gelincük çiçegidür** göze kuhl itseler eyüdür ve hem çiçeginüŋ şuyın bişürürken göyündürseler göz yaşına nāfiʿ ola ve gözi ḳuvvetlendüre (Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat (8a/14-15).

"Türkler buŋa bir dürlü **gelincük çiçegi** dirler eger şıḳsalar şuyını göẕe dürtseler göz ḳarарduġın gidere."(Biçer,2011:161).

ḥarfü'l-mīm **māmíşā** gözde olan issi şişlere ve remede ve sülāḳa fā'ide ėder (Aydın,2016:185)

Tıp eserlerindeki bu benzerlikler, hekimlerin telif veya tercüme niteliği taşıyan kitaplardaki müfredat kaynaklarının etkisiyle açıklanabilir. Bu benzerlikler, hekimlerin eserlerine özgün katkılarının neler olduğunu tespit edebilmenin her zaman kolay olmayacağına işaret etmektedir.

Eserde kimi zaman özellikle "*mücerrebdür*" veya "*tecrübe edilmişdür* " ifadeleri geçmektedir. "…*ḳabż ide mücerrebdür*" 68b/11," *bevāsīr içün mücerrebdür"* 79b/2. Tıp eserlerinde rastlanılabilen bu ifadelerin her zaman hekim tarafından denenmiş bir bilgiyi veya uygulamayı değil de bilgi ve tecrübelerine güvenilen hekimlerce uygulanmış ve etkili olduğu görülmüş deneyimleri ifade ettiğini düşünmek mümkündür. Eserde geçen şu ifade, bu durumu destekler niteliktedir: ***"bevāsīr içün şol kāfirden müselmān olmış ḥekīmcük bir nesne ṣalıvirdi ġāyet mücerrebdür"*** (79b/6).

Daha önce de değinildiği gibi eserin adı yazmada belirtilmemiştir. Kütüphane kayıtlarında eser, *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat olarak adlandırılmıştır*. Hıfz-ı Sıhhat(ijyen) türündeki eserlerin özelliği, hijyene ait belirli konulara yer verilmesidir. Bu tür eserler, Osmanlı tıbbında tıp bilimi içerisinde değerlendirilmekteydi (Uludağ, 2010:17). "Hıfzı's-sıhha" terim olarak Osmanlı tıbbında hava, iklimler, yeme içme, giyim gibi geniş anlamda kullanılmıştır ve koruyucu hekimlik bilgilerini ifade etmektedir. "Hıfzı's-sıhha" konusunu içeren müstakil eserlerin sayısı bilindiği kadarıyla fazla değildir. Tıp eserlerinin genel sağlık kurallarını içeren bölümlerinde koruyucu hekimlikle ilgili bilgilere yer verildiği bilinmektedir. İslam tıbbında İbn-i Sina ve çağdaşlarının insanlardaki hastalıkların dört farklı mizaca göre değerlendirilmesi anlayışı, hıfz-ı sıhha yazmalarında da yer bulmuştur. (Özdoğan ve Kartalcık,2016:324-325). İslam tıbbında ve hıfz-ı sıhha türündeki yazmalarında yer verilen mizaç anlayışından eserde de yararlanıldığı görülmektedir: "*yeleli ḳurduñ ḳanın sevdāsı ġalib olan ve ziyāde olan kişiye içürseler fāyide ide* 7a/15-7a/1".İncelenen eserin müfredat türündeki kitaplardan kısaltılarak oluşturulmuş genel içerikli bir tıp kitabı olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını söylemek mümkündür.

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, Osmanlı döneminde yaşamış birkaç hekim dışında genellikle Orta Çağ İslam tıbbının önemli hekimlerinden yararlanılarak oluşturulmuş bir eserdir. Bunlar arasında dikkat çeken bilginlerden biri, İbn-i Baytar'dır: *ibn-i bayṭar eydür* 149a/15; *cāmīʿi ki ibn-i bayṭardur eydür bunı mülūke ışmarladuḳ* (6b/5); Eserdeki diğer hekimlere göre daha çok atıf yapılan İbn-i Baytar, hekim-eczacı ve aynı zamanda büyük bir botanikçi olarak tanınmıştır(Şehsuvaroğlu, 1970: 163). İbn-i Baytar, Endülüs'ün Mâleka şehrinde doğmuştur (Ağırakça, 2006: 22- 53). İbnü'l-Baytâr'ın *Kitâb al-Câmi al-Müfredât al-Edviye vel-Agdiye* adlı eseri, 2000 kadar drog içermektedir (Şehsuvaroğlu, 1970:163-164). İbn-i Baytâr'ın *el-Müfredât* adlı eserinin tercümeleri[3], Anadolu'nun bitki örtüsünü de kapsadığı için ayrı bir önem taşımaktadır (Sarı, 2012: 107).

Eserde İbn-i Sînâ ve Râzî gibi önemli bilginlerden alıntılar da yapılmıştır. İslâm tıbbının ilerlemesinde önemli katkıları olan İbn-i Sina ve Razi gibi Türk hekimlerden (Baytop, 2001:32)yapılan alıntılara

[3] bk. (Küçüker,2016:15).

eserden şu örnekler verilebilir**: "*ibn-i sīna** eydür dimāġ ḳuvvetin arturur* 5b/4; *"**rāzī** eydür ḳara helīle bevāsīra nāfiʿdür yaramaz ḫılṭları çıḳarur"* 79a/6. Ayrıca İbn-i Sînâ'nın tıp hocalarından Mansur'[4] dan da yararlanıldığı eserdeki şu ifadeden anlaşılmaktadır: "***manṣūr** eydür eger sefercel yaʿnī ayva ṣuyı ekşi olsa veya alma ṣuyla mahmūdeyi yoğursalar*" (152b / 10-11).

Eserde El-Mürşîd ilâ (fî) Cevâhi'ri'l-Aġziye ve Ḳuva'l-Müfredât Mine'l-Edviye'siyle tanınan Kudüslü hekim ve eczacı Temimî'[5]den yapılan bir alıntıya da yer verilmiştir: "Muḥammed bin **Aḥmedü'l- maʿrūfü'l-temmī-ü'l-ḥekīm** fī- kitābü'l-mürşīd saḳanḳūr irkeginin iki ẕekeri vardur ve dişisinüñ iki fereci vardur ḫavāṣ kitabında eydür." (153a/11-12).

Eserde Mehmed adıyla[6] da bilinen ve Osmanlı dönemi hekimbaşılarından Âhî Çelebi'den bir rivayete yer verilmiştir: " menāfiʿ göbek burusına rivāyetdür **aḫī meḥemmedden** ki egri göz ṭaġında bir ot olur ki dibi susam köki bigi olur anı ḳurıdup dögseler "(68a/2-4). Eserde Yadigar adlı ünlü tıp kitabının yazarı İbn Şerif'ten de alıntı yapılmıştır: **şerīf** eydür bala gül yaġı ḳatup çıbanlara dürtseler 144a/13-14.

Eserde kimi zaman Antik Yunan hekimlerinin terkiplerine de yer verilmiştir*: "**cālīnūs** eydür rāvend iç aġrısına nāfiʿdür ve hem her dürlü ishāle fāyide ider"* (69b/2-3).

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen bitkiler, yağlar, hayvansal ürünler, doğal taşlar gibi birtakım unsurların nitelikleriyle, bunların hangi hastalıklar için uygun olduğu veya nasıl kullanılması gerektiğine dair bilgiler verilen bir eserdir. Özellikle bitkilerin çeşitli yollarla alınması tavsiye edilmekle birlikte kimi zaman da hap, yakı, tütsü gibi yollardan da yararlanılmıştır. Eserde baş, göz, çene, ağız, boğaz, kulak vb. organlardaki ağrılardan verem, istiska, kulunç gibi pek çok hastalığın tedavisine kapsayan konulara yer verilmiştir.

Baş ağrıları, sersâm ve mâlihülyā gibi hastalıklarla başlayan eser, 49. bapta çeşitli doğal yağların elde edilmesi, sakankur balığının özellikleri ve bazı hastalıklara faydalı olduğu ifade edilen ve hamamda yapılan tuzlu su uygulamasının anlatılmasıyla sona ermektedir: "*…ve nıkrīsi oldı bu mezkûrı eyledi şifā buldı bī- iẕnillāh temmet bi bi-ʿavni'llāh."*

Metinde 1b-3b sayfalarında 49. baba kadar bir sıralama verilmiştir. Sıralamada verilmeyen 30.bap, metinde bulunmaktadır. Metin incelendiğinde girişte yer alan bapların metin içerisinde farklı yerlerde bulunması, bap adlarının veya bap numaralarının yanlış yazılması gibi karışık bir durum olduğu görülmüştür. Bölüm sıralaması açısından düzensizlikler bulunan eserin metin kısmından seçilen konulardan ve düzensizliklerden bazıları şöyledir: Evvelki bapta baş ağrıları, sersâm ve mâlihülyā gibi hastalıklar ve bunların tedavilerine yer verilmiştir (10b/11-13b/8).İkinci bapta göz ağrısı, göze ak düşmesi, göz yaşarması, uyumak ve uyuyamak konuları ele alınmıştır (13b/8-23a/12). Bu bölüm, eserin en kapsamlı bölümlerinden biridir. Üçüncü bapta kulak ağrısı, sağırlık, işitmemek ve bunların tedavisinden söz edilmektedir (23a/13-26a/1). Üçüncü baptan sonra ağızla ilgili hastalıklara yer verilmiştir. Ağız hastalıkları sıralamada yedinci bapta yer almaktadır(26a/1-27a/11). Beşinci bapta olduğu belirtilen diş hastalıkları ağız hastalıkları içerisinde yer verilmiştir. Üçüncü baptan sonra yanlışlıkla sekizinci baba geçilmiştir. Bu bapta çene, damak ve boğaz ağrılarından söz edilmektedir(27a/8-28b/3). Daha sonra boğazdan kan gelmesi ve boğaza iyi gelmeyen nesneleri anlatan kısa bir fasıl bulunmaktadır. Ayrıca boğaz ağrıları için kullanılan müfredatlara yer verilmiştir (29a/12-

[4] Mansur için bk. (Kerimov, 2017: 323-340).
[5] Temîmi için bk. (Kaya,2011: 423-424)
[6] (Kâhya, 1996:293; Aslı adı Ahmed ve Mahmud olarak bilinen hekim 15- 16. yüzyıllar arasında yaşamıştır. bk.(Bayat,1988:528).

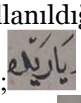
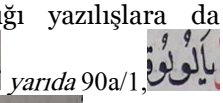
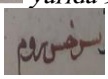
13). Dördüncü bapta, burun veya unutkanlık gibi konulara ayrıldığı belirtilmesine rağmen metinde böyle bir bölüm görünmemektedir. Buruna damlatma veya tütsü gibi uygulamalar, çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Unutkanlığa iyi gelen devalara diğer bölümler içerisinde değinilmiştir.

Eserde 11b ile 28b sayfaları arasında dimâğ, sevdâ ve boğazdan kan gelmesiyle ilgi fasıllar bulunmaktadır.

Sade ve anlaşılır bir nesir üslubuyla yazılmış olan eserde bitki, hastalık ve hayvan adlarının Türkçe veya başka dillerdeki karşılıklarına da yer verilmiştir: ***lisānü'l 'āsāfīr*** *yaʿnī* ***kuş dili*** *bögrek aġrısına nāfiʿdür (88b/6-7),* ***vereme*** *yaʿnī* ***balġamī çıbanlara*** *ursalar* 136b/9, ***seẕāb yaġı*** *yaʿnī* ***baġanūs*** 88b/4,"***laḥmü'l-teys ü el-baḳara teke eti ve şıġır eti*** *sevdāvī ḳan ḫāṣıl ider."* (29a/3).

Kitapta yer yer duayla şifa arama yollarına da yer verilmiştir. Çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen veya insanı rahatlattığına inanılan bu manevî yollar, şöyle örneklendirilebilir: ***sūretü'-l-mücādele*** *ḥekīm eydür her kim mücādele sūresin oḳusa ḫasta içün ḫastalıġı zāyīl* ola *eger dāyim oḳumaġa müdāvemet itse gece ve gündüz ḫaḳ emānetinde ola* (102b/7-9).

3. Eserdeki bazı yazım ve dil özellikleri

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, birkaç sayfa dışında okunaklı ve genel olarak düzenli denilebilecek bir yazıyla kaleme alınmıştır. Metnin harekeli olması, kelimelerin yazılış özelliklerinin belirlenebilmesinde çoğunlukla kolaylık sağlamakla birlikte bazen harekelerin yanlış kullanıldığı yazılışlara da rastlanılmaktadır *ancılayın* 146b/2, *ḳalmış* 89b/15, *susulıġı* 42b/9; *yarıda* 90a/1, *yelelü* 83b/4.Metinde özellikle bitki adlarında harekesiz örneklere de rastlanılmaktadır: *sirḫıs-i rūm* 82b/14.

Metinde a ve e ünlüleri üstünle yazılmıştır: *alma* 152b/11, *çanaġa* 140b/3, *ḳarlaġuç* 4b/4; *bebegi* 14a/2, *çeyneseler* 7b/1, *yeleli* 17a/1.

Türkçe kelimelerde şedde kullanılmaktadır: *balla* 14a/9, *aṣṣı* 55b/12, *yėlleri* 42b/15.

Metinde vav elifle yazılan kelimeler bulunmaktadır : *mizāclu 89b*/11, *ṣaru* 139a/13, *ṣaru* 89a/4. Ünlülerin vav elifle yazılması, Arap-Fars yazım geleneğinden gelen bir özelliktir (Şahin,2015:37-38).

Ön seste "b" (ب) harfiyle yazılan kelimeler bulunmaktadır: *barmaġına* 11a/13, *bişürüp* 7a/3, *bişüreler* 137a/5.

Metinde ç ünsüzünün yazımı daha çok çim (چ) ile yazılmıştır: *çıḳarmaḳ 152b/1,* *çiçegi 71b/6;* *çıbanları 4a/8,* *çıḳara 72a/1,* *çoḳ* 71b/4, *burçak* 71b/4.

Metinde kalın sıradan ünlü bulunan kelimelerde s ünsüzü genellikle sad (ص) harfiyle yazılmaktadır. Bununla birlikte sin'le yazılmış örneklere de rastlanılmaktadır: *sovuḳdur* 18b/4, *ṣovuḳdur* 5b/7, *sovuḳluġa* 147a/12; *saçalar* 97a/14.

Metinde kalın sıradan ünlü bulunan kelimeler, genellikle tı (ط) harfiyle yazılmıştır: *ṭaġıdur* 115a/3, *ṭamaḳ* 28a/5, *ṭoġrayup* 21a/1, *ṭuzsuz* 15b/6. Kalın ve ince sıradan ünlü alan kelimelerin "dal" (د) harfiyle yazılmış örnekleri de vardır: *dutmayalar 97a*/9, *ditremege* 147a/7. Kimi kelimeler de ise ikili yazılışlar görülmektedir: *ṭaşı* 71b/3 , *daşı* 71a/12 ; *ṭamzursalar* 21b/2, *damzursalar* 21a/12.

Zarf-fiil eki, -up,-üp " b" ile yazılmıştır: *ḳatup* 27b/14, *ḳarışdurup* 28a/13, *yumrılanup* 17a/13.

Metinde kalınlık-incelik uyumu dışında kalan örneklere rastlanılmaktadır: *cününlik* 4a/14 , *uyumek* 1b/ 12, *uyumamek 1b/12,* *yābīslıġın* 10a/6.

Metinde bazen eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu açısından ikili örneklere rastlanılmaktadır : *burnuna* 6b/12, *burnına* 8a/4 , *aġrur başa* 9a/10, *aġrır göze* 17a/2. Aynı durum, bazı kelimelerde de görülmektedir: *semüz* 84b/9, *semiz* 84b/8; *yeleli* 17a/1; *yelelü* 83b/4. Eski Oğuz Türkçesinde yuvarlak ünlülü olduğu bilinen -suz isimden isim yapma ekinin (Şahin,2015:43) az da olsa metinde hem ötre ve hem de esreyle harekelendirildiği görülmektedir: *ṭuzsuz* 15b/6, *yaġsuz* 25b/10 ; *ṣusızlıġı-ṣusızlıġı 152b*/14. *uyḳusuzlıġın- uyḳusızlıġın* 15a/10.

Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi bazı kelimelerde " ḳ" ünsüzü "ẖ" ünsüzüne dönüşmektedir (Timurtaş, 1994: s. 48-49). Metinde ön ve iç seste sızıcılaşma görülen örnekler vardır: *ẖatun* 18b/2, *aẖşām* 6b/14, *daẖı* 43b/15.

Eski Oğuz Türkçesinde işlek bir zarf-fiil eki olan -ıcak eki (Gülsevin ve Boz,2004: 149) . *ẖammāmdan* *çıḳıcaḳ başın duta şifā ola 22a/10.* Ekin ikili kullanımına da rastlanılmıştır: *oġlancuḳları* *ṭoġucaḳ* 6b/5-6, *ṣuyın içicek* 30a/11.

4. Söz varlığı

Eserde bitki, organ, hayvan ve hastalık adlarını ifade etmek için Türkçe kelimelerden bazıları şöyle örneklendirilebilir: *arpa* 90a/3, *delice baḳlayla* 30b/11, *demür dikeni* 88b/14, *keklik* 53b/13, *yüzerlik* 89a/11; *diz*

89a/8, *bögregi* 89a/3; *gögercin* 30b/14, *oġlaḳ* 84b/9, *soġulcan* 30b/2,*sülügi* 30b/2; *derlemek "terlemek" 97a/12, sıtması 97a/15, kötrüm* 89b/6. Bitki, organ, hastalık, mineral vb. için alıntı kelimelerden bazıları ise şöyledir: *baġanūs* 82b/3, *helyūn* 94b/11, *kürrās* 84b/6, *noḫūd* 68b/4, *rāvend* 82b/8; *maʿdeye* 69a/1; *laḳve* 114b/1, *raʿşe* 114b/2, *zeberced* 69a/**11.**

Metinde Eski Oğuz Türkçesinin söz varlığında bulunan kelimelerden bazıları şöyle örneklendirilebilir*:*

aġna- *"yatıp yuvarlanmak, debelenmek"*

eger şu bulsa girer ve bulmasa kendü sidügine aġnar ve yuvalanur" (153a/13).

anṭuḳ "sırtlan"

eger anṭuġuñ eyegüsini şaḳīkası aġrıyan kişi başına ḳorsa ḥalāṣ bula (7b/8-9).

eyegü *"kaburga kemiği"*

eger anṭuġuñ eyegüsini şaḳīkası aġrıyan kişi başına ḳorsa ḥalāṣ bula (7b/8-9).

ırḳan/ırġan-*: "*sallanmak, kımıldamak"

cāvşīr ḳatalar dögseler nıḳrīse yaḳu itseler giderür ve hem ṭırnaḳ ırġanduġına fāyide ider (93a/2-3).

ṭaş *"*dış"

ṭaş *yanından göze şu inmegi giderüp görmesi ziyāde ola* (19a/7).

şındur-*: "*kırmak*"*

*kerefes-i cebelī ṭaġda biten kerefüs ḳavuḳdaġı ṭaşı şındurur (*73b/15).

saġrı: "sekirden; uca kemiği, pöç, sağrı".

*beneviş yaġı arḳa aġrısına fāyide ider ve şaġrı aġrısına cīdle fāyide ider (*89b/3).

Sonuç

Bu çalışmada *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*, adlı yazma eser tanıtılması amaçlanmıştır. Klasik Osmanlı tıbbını temsil eden mensur bir tıp eseridir. Eser, Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde 43 Va 1514 numarasıyla kayıtlıdır. Nesih yazısıyla kaleme alınan eser, birkaç sayfa dışında düzenli bir hatla yazılmıştır. Eserde müellif ya da müstensih bilgisi konusunda bir kayıt bulunmamaktadır.

Yazmanın bazı sayfalarında vakıf kayıtları bulunmaktadır. Hz. Mevlana'nın ailesinden gelen Fatıma Hanım'a ait kayıt, bu tıp kitabının Kütahya Erguniyye Mevlevîhânesi'ne ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir.

Eserde, genellikle İbn-i Baytar olmak üzere İbn-i Sina ve Zekeriyya Râzi gibi klasik tıp anlayışının temsilcilerine atıflar yapılmıştır. Eserde Osmanlı döneminde yaşamış ünlü hekimlerden yapılan birkaç alıntıya da yer verilmiştir.17. yüzyılda Batı tıbbı etkilerinin görülmeye başlandığı Osmanlı tıbbında neredeyse 19. yüzyılın sonuna kadar klasik tıp anlayışına uygun eserler verildiği anlaşılmaktadır. *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* adlı metinde bu klasik anlayışı temsil eden müfredat türü eserlerden biri olarak görünmektedir. Eserde hastalıkların tedavi yöntemleri anlatılırken daha çok bitkilerden yararlanılmakla

birlikte hayvanlar ya da çeşitli maddelerden yararlanılmıştır. Bu nedenle eser, içerdiği tıbbî bilgiler ve dönemin tıbbî terimleri açısından önem taşımaktadır. Eserde tıbbî tedavi yöntemlerinin yanında manevi şifa yollarına da yer verilmiştir.

Gerek yazım ve gerekse dil özellikleriyle Eski Oğuz Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Yalın bir nesir üslubuyla yazılan eserde Eski Oğuz Türkçesinin söz varlığında bulunan kelimeler ve Türkçe tıp terimleri açısından da önem taşımaktadır.

Kaynaklara doğrudan atıf yapılarak yazılan bu tıp kitabı, benzer konuların işlenebildiği tıp eserleri için kaynak eserlerden biri olma niteliği göstermektedir. Sade bir nesir diliyle yazılmış olan eserin tıp tarihi ve eski tıp dili konusunda yapılan çalışmalara ve genel olarak Türk dili çalışmalarına katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Ağırakça, A. (2006). *Osmanlı Tıbbının Kaynakları*, Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi, Biofarma Yayınları, İstanbul.1, 133-165,

Atlı, H. H. (2021). Klasik Osmanlı Tıbbının XVII. Yüzyıl Temsilcisi: Hekimbaşı Emir Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 97-111.

Aydın, Ç. (2016). *Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcez Fi't- Ṭıbb (giriş-inceleme [söz dizimi] -metin [1b-70a varakları arası] -dizinler)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, Bolu.

Bakır, A. (2018). Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (3), 11-61.

Batmaz, M. (2013). *Eski Uygur Türkçesinde tıp terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bayat, A. H. (1988). *Ahî Çelebi, Mehmed*, DİA, I, İstanbul, 528-529.

Bayat, A. H. (2010). *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul.

Baytop, T. (2001). *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayımlan No: 3358, İstanbul.

Biçer, H. M. (2011). *Tercüme-i Müfredāt-ı İbn-i Baytar (Metin-inceleme-Dizinli Sözlük)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

Devellioğlu, F. (2012*). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.

Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Doğan, Ş. (2010). Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri, *Turkish Studies (Elektronik)*, 5(1), 313-373.

Erdağı, B. (2001). Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitabı, *Türkbilig*, (2), 46-54.

Erdağı Doğuer, B. (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Erdemir, A. D. (2018). Türk İslam Devletlerinde Tıp İle Diğer Bilimler ve Yorumlamalar, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119(235), 89-124.

Gülsevin, G., & Boz, E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

İmad, S. (2019). *Düstûru'l-Vesîm fi't-ṭıbbil-Cedîd vel-ḳadîm*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Kahya, E. (2004). Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemindeki Bilimsel Çalışmaların Kısa Bir Değerlendirmesi, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (4), 73-80.

Kâhya, E. (1996). Onbeşinci yüzyılda yaşamış hekimlerimizden Hekimbaşı Âhî Çelebi, *Erdem*, 9(25), 293-342.

Kanatlı, G. (2018). *Hekîm-i Dendânî Mehmed Bin Ahmed'in "Terceme-i Muhtasar-ı Müfid Fî 'İlmi't-Tıbb" Adlı Eseri (Vr. 4b-28b) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul.

Karasoy, Y. (2009). Tutmacı, Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı. Tabiatnâme, Palet Yay. Konya.

Kazancıgil, A. (2007). *Osmanlılar'da Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

Kaya, E. (2008). *Muhyiddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshil) Adlı Eseri (İnceleme- Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

Kaya, E. (2016). XVIII. Yüzyıla Ait Bir Tıp Yazması Üzerine: Terceme-i Kitâb-ı Ebûbekir Râzî, *Electronic Turkish Studies*, 11(21).

Kaya, M. (2011). TDV İslâm Ansiklopedisi, *Diyanet Vakfı Yayınları*, 40, 423-424.

Kayhan, H. (2011). Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar, *History*, 3(1), 10-21.

Kerimov, Ü. (2017). İbn Sînâ'nın Hocaları (İbn Sînâ'nın Orta Asyalı Hekim Çağdaşlarıyla Bilimsel Bağları Üzerine), *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 7(13), 323-340.

Küçüker, P., Yıldız, Y. (2016). Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (1b-150a) bitki adları üzerine bir inceleme, *International Journal of Social Science*, 44, 13-32.

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi 43 Va 1514.

Önler, Z. (2006). Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri, *Kebikeç*, 22, 135-150.

Önler, Z. (2020). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Önler, Z. (1990). *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa I. Giriş, Metin*, TDK Yayınları, Ankara.

Özdoğan, H. Ü., Kartalcık, V. (2016). Klasik osmanlıca dönemi bir tıp metni: ilm-i tıbb ve dil özellikleri, *Mediterranean Journal of Humanities*, 6(1), 323-336.

Özkan, M. (2013). Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, ed. Mustafa Özkan-Enfel Doğan, 315, 368.(2010).

Özçelik, S. (1990). *Nidâyî Menâfi'ü'n-Nâs, Dil Özellikleri- Metin- Söz Dizimi*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Yayımlanmamış doktora tezi, Malatya.

Özköse, K. (2007). Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin Düşüncesinde Kadın, Cumhuriyet Üniversitesi *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 51-67.

Sarı, N. (2000). *Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi*. Ak, B, 21.

Sarı, N. (2012). *Tıp (Osmanlı Dönemi)*, İslam Ansiklopedisi, C 41.

Sarı, N. (2021). *Osmanlı Tıp Tarihi Araştırmalarında Sorunlar 1. Baskı, Osmanlı Tarihçiliğine Yön Veren Konuşmalar*, Editörler: Bilgin, A., Bedizel Aydın, M., Kronik Kitap, İstanbul.

Saylan, B. (2017). Mevlevîlik'te Kadın ve Mevlânâ Âilesinden Kâmile Hanım'ın Mevlevîliğe Hizmetleri, *Trabzon İlahiyat Dergisi,* 4(1), 89-100.

Şahin, H. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Şehsuvaroğlu, B. N. (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.

Timurtaş, F. K. (1994). *XV. Yüzyıl, Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Uludağ, O. Ş. (2010). *Osmanlılar devrinde Türk hekimliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ünver, A. S. (1983). *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Yaka, M. (2022). *Sultan Melikşah Zamanında İlmî Hayat, Tıp Kültürü Ve Edebiyat (1072-1092),* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Yelten, M. (1993). *Şirvanlı Mahmud Kemâliyye: Giriş, İnceleme, Cümle Bilgisi, Metin, Sözlük,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, (No. 3255), İstanbul.